

Prózapoétikai újítások Móricz Zsigmond *Az Isten háta mögött* című regényében

Az írói pályákon általában az utolsó művek között véljük megtalálni a legjelentősebbeket, ott keressük a „létösszegző” verseket vagy a regényírói technikát teljes fegyverzetben megmutató nagyregényeket. Móricz Zsigmond életművének alakulása azonban ennél sokkal bonyolultabb: kétségtelenül vannak remekművek a halála előtti időszakában is (amilyen például a rendkívül felkavaró *Árvácska*), de az első regényírói korszakában is születettek kiemelkedő alkotások. Például olyan kisregények, amelyek mind tematikusan, mind elbeszélismódjukat, szerkezetüket tekintve határozott újítást jelentettek a magyar irodalomban. Ez az első regényírói korszak az első világháború előtti évekre tehető: ekkoriban írta meg szédítő munkatempóban többek közt az *Árványokat*, a *Sárarynt* és *Az Isten háta mögött* is. Bár ez az időszak úgy egészében a könyvéhség, a nagy példányszámok, a rengeteg sajtótermék időszaka volt, *Az Isten háta mögött* még innen nézve is kiemelkedő sikert aratott az akkori olvasók körében. 1932-ben, amikor a ponyva, az ún. újságregények lehetőségein gondolkodott Móricz, a következőt írta a naplójába – innen lehet elképzelésünk arról, milyen (ma már elképzelhetetlenül hatalmas) példányszámban fogyhatott el ez a regénye: „Ha a filléres regénytárak százezer példányt értek el, el lehetett képzelni, hogy egy borzalmas és mégis művészi regénnyel szintén el lehetne érni ugyanezt a példányszámot. Bovary úr című regényemet 1917-ben háromszor nyomták újra, összesen 175.000 példányban. Játssza fogott el. Egy példány sem maradt belőle.”¹

Ha a közönség ennyire szeret egy művet, igen ritka, hogy a szakma, értve ezalatt a korabeli kritikusokat és az utókor értelmezőit, szintén elismerően szóljon róla – *Az Isten háta mögött* ráadásul annyiban is egyedi, hogy bár a Móricz-életmű erősségeit másutt látták az egyes korszakok irodalomtörténészei, korábban inkább a társadalombírálatot, az „eszmei súlypontot” tartották fontosnak, később pedig a metaforikusságot, a megalkotottság, az elbeszélismód összetettségét, ezt a regényt kiemelkedőnek találták mindkét közelítésből.² Azért az is érdekes, hogy az író-kortársak

¹ Móricz Zsigmond: *Naplók 1930–1934*, szerk. Cséve Anna, Noran Könyvesház, Budapest, 2016, 125. Móricz itt a regényének az *Érdekes Újság Legjobb könyvek* sorozatában megjelent, rövidített, füzetes változatára utal.

² „*Az Isten háta mögött* című regényről Czine Mihály is azt írta, hogy az a legtökéletesebb Móricz-művek egyike. Az ő eszmei súlypontú elemzése is «megkomponált remeknek» nevezi a regényt. Kulcsár Szabó Ernő elemzése sem módosít ezen az értékítéleten, hanem továbbviszi azt.” Görömbei András: *A Móricz-értelmezés új útjai*, In *Az újraolvasott Móricz*, szerk. Onder Csaba, Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 2005, 15. Kulcsár Szabó Ernő tanulmánya nem pusztán *Az Isten háta mögött* értelmezéstörténetének kiemelt darabja – a Móricz-újraolvasás folyamatában is kulcsszerepet játszott. Lásd: Kulcsár Szabó Ernő: *Beszédaktus, szerepkör, ironia* (*Az Isten háta mögött mint elbeszélés*), In *A magvető nyomában*, szerk. Szabó B. István, Anonymus, Budapest, 1993, 24–53.

viszont egy másik regényt tartottak remekműnek Móricznak ebből a korszakából – Kosztolányi Dezső, Németh László és Füst Milán egyaránt az *Árvalányokért* lelkesedett.³ A korabeli kritika különösebb figyelmet nem fordított *Az Isten háta mögöttre*, meglepően kevés írás jelent meg róla – 1924-ben az akkor népszerű és ismert, mára csaknem teljesen elfelejtett író, Földi Mihály viszont úgy döntött, hogy a Móricz tiszteletére született Nyugat-összeállításban azt fejt ki, miért szereti legjobban épp ezt a regényt az életműből. Földi, budapesti íróként, azért volt hálás Móricznak, mert ezzel a regényével megmutatta neki, a saját helyét és hangját kereső leendő írónak, hogy a város is lehet irodalmi helyszín. Bár később igyekeztek Móriczot a falu, a parasztság írójaként beállítani (a tankönyvekben többnyire napjainkig ezt a címkét kapja meg), Földi Mihályt éppen ezzel a regényével és a város irodalomba emelésével szabadította fel: „Az igazság nem hunyja le szemét, mihelyt rónák és hegyek helyett falakat és gépeket lát. Az író, aki visszaszerezte az irodalom jogát ahhoz, hogy szeme és szíve szerint írhasson földről, faluról, kisvárosról, vidékről, megadta neki azt a jogot is, hogy szíve és szeme szerint írhasson bérpalotákról és gépekről, a városról. Ma már talán nem újság, de e sorok írójának ifjúságára – s talán nemcsak az övére – felszabadító forradalomként hatott.”⁴

De ki is a „főszereplője” voltaképpen Móricz regényének – vagy fogalmazhatnánk úgy is, mit érdemes legfontosabb elemzési szempontnak tekinteni a regény kapcsán? A (kis)város-tematikára figyeljünk-e elsősorban, ahogy Földi Mihály tette annak idején, vagy a Flaubert regényével való kapcsolatra legyünk kíváncsiak? Hiszen *Az Isten háta mögött* olyan regény, amelynek a referenciája „szövegszerűen is jelezve egy másik műalkotásban, a *Bovaryné*-ben lelhető fel.”⁵ *Az Isten háta mögött* már az első világháború idején (mivel a kiadványon olvasható, így egészen pontosan tudjuk, mikor: 1917. október 30-án), az Érdekes Újság füzetes, rövidített kiadásában megjelent *Bovary úr* címmel is (ebben a változatban *Az Isten háta mögött* csak az alcím volt) – a füzet végén olvasható szövegből az derül ki, hogy a Móricz indulása idején megfigyelhető könyvéhség még ekkor is tartott: „Mentül tovább haladunk a világháborúban, annál inkább kidomborodik az az új tapasztalás, hogy az élet fokozódó szenvedései és keserűségei elől minden érző ember az irodalomba, az elképzelt boldogság s a régi verőfényes élet birodalmába igyekszik menekülni. A világháború elképzeltetlenül föllendítette az irodalom kedvelőit, az olvasók számát, mert aki elszoruló szívvel látja maga körül az élet megnehezülését, a családok gyászát, a harcolók megritkulását s az itthonmaradtak küzdelmeit, szívesen menekül az álmok, a fantáziák országába, hogy legalább néhány órára felejtse az élet fájdalmas szenvedéseit. A fronton és a frontok mögött egyaránt megnőtt az olvasási kedv, színháznak, muzsikának, képeknek és könyveknek értéke sohasem volt olyan nagy, mint ezekben a napokban s az irodalom e

³ Erről és az *Árvalányokról* részletesebben lásd: Szilágyi Zsófia: *Móricz Zsigmond*, Kalligram, Pozsony, 2013, 175–188.

⁴ Földi Mihály: *Az Isten háta mögött*, Nyugat, 1924/4.

⁵ Beke Judit: *Átok és panasz (Balassa Péter Móricz-recepciójáról)*, In *Az újraolvasott Móricz*, szerk. Onder Csaba, Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 2005, 29. Onder Csaba egyébként úgy véli, Móricznak ez a regényírói korszaka egészében Flaubert regényének újraírása köré szerveződik. Erről részletesebben lásd: Onder Csaba: *Hangérien bjuti (szex, lektúr, ironia, avagy Móricz Zsigmond indulása)*, In *Az újraolvasott Móricz*, szerk. Onder Csaba, Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 2005, 120–129.

nagy föllendülésével, az olvasási kedv megnövekedésével számolunk, mikor a Legjobb Könyvek sorozatát megindítjuk s a magyar olvasóközönségnek a lehető legolcsóbb áron a magyar irodalom és világliteratura legjobb regényeit nyújtjuk.”⁶ Móricznak ez a regénye ugyan sem az elképzelt boldogság, sem a verőfényes élet birodalmába nem vitte el az olvasókat – de kétségtelenül a háborút még hírből sem ismerő, nem az élet felbolydulásától, hanem a mozdulatlanságától szenvedő világba menekülhettek mindazok, akik *Az Isten háta mögött* szövegébe 1917-ben belemerültek.

Hogy *Az Isten háta mögött* legfőbb referenciája egy másik regény, a *Bovaryné* (amelyet Ambrus Zoltán 1904-ben megjelent magyar fordításában olvashatott Móricz, mi már leginkább Gyergyay Albertében vagy Pór Juditéban), már rögtön az első fejezetben világos lesz – az egyik szereplőnek, a regénybeli Ilosvát kívülről szemlélő (hiszen messziről érkezett) albírónak jut eszébe Flaubert műve: „Az albíró gondolkozva nézett a két tanítóra. Bovarynéra gondolt, akinek az esete olyan nagyszerű volt, de amely nem fog ismétlődni soha. Nincsen olyan nagy nő a kisvárosban... Ahhoz, hogy valaki olyan arányúvá fejlődjék, ahhoz valami nagy kultúra kell... Micsoda karrikatúrája ez a világ, amiben élünk, a karrikatúrának... Ez már a közönségesség. Az unalmas egyszerű közönségesség... Hol vannak azok a színek, hangulatok, amiket a francia kisváros ködös emléke a könyvön keresztül, meghagyott... Ott színe, illata van az életnek... De itt, olyan józan, olyan szimpla minden... nem lehet valami közönségesebb, mint egy házasságtörés ebben a társaságban...”⁷ A regény elején beleszöppenünk egy kisvárosba, ahol semmi különös nem történik: Veres tanító a feleségét keresi és az automata gyújtójával büszkélkedik. Megjelenik egy másik, fiatalabb tanító, aztán Bertácska, a kasszírő meg az albíró, akinek az a legfőbb jellegzetessége, hogy idegen ebben a közegben. Veres tanító feleségéről csak beszélnek az albírónak, aki annyit tud meg, hogy az asszony „remek”, és sokkal fiatalabb a férjénél – nem is látja még Veresné, nem is tapasztalja meg a vonzerejét, és máris a francia regény jut eszébe a helyzetről. Egyszerre közelíti és távolítja a francia regényt és ezt a magyar kisvárost: a helynek, ahova került, kétségtelenül más „illata” van, mint amilyenre ő a francia regényből emlékszik. A szövegkezetben, például, ilyen: „Ahogy benyitott az ecet, petroleum, fűszer s más elemezhetetlen szagoktól terhes levegőbe, nagy lármát hallott”, de a nagyvendéglő kapuján belépő két tanítót sem fogadja kellemesebb szagélmény: „Száras, meleg nyár volt, de az udvaron mindig kellett sárnak lenni. Piszok és szemét bőségesen volt a boltives kapu alatt. Trágyabűz csapott ki az udvar felől s pálinkaszag a jobboldali ivó nyitott ajtaján át.”⁸ De itt nem pusztán a párhuzam érdekes a *Bovaryné*val, az legalább annyira beszédes, hogy a regény szereplői közül, feltehetően, csak az albíró olvasta a francia regényt. Veres tanító úr szinte biztosan nem, hiszen *Az Isten háta mögött* a következőképpen, az ő albíróra utaló mondataival zárul: „Bizisten a

⁶ Az Érdekes Ujság Kiadóhivatala: *Legjobb Könyvek*, In Móricz Zsigmond: *Bovary úr*, Érdekes Ujság, Budapest, 1917, 66.

⁷ A regény nemcsak Móricz életében, de később is számos kiadásban megjelent. Én ezúttal, hogy azt is megmutassam, milyen szöveggel találkozhatott a korabeli olvasó, az első kiadások egyikéből idézek majd: Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, Légrády testvérek kiadása, harmadik kiadás, Budapest, é. n., 18. Ha egy mai kiadást, vagy a neten legegyszerűbben elérhető változatot megnézzünk (<https://mek.oszk.hu/01400/01435/>), a helyesírás modernizálása mellett kisebb változtatásokat is észrevehetünk a szövegben.

⁸ Mindkét idézet az első fejezetből való: Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 12., illetve 14.

nevét se tudom. Ő se tudta az enyémet. Mindig valami Bovari úrnak szólított, pedig többször mondtam neki, hogy Veres István vagyok. Ami mégis nagy különbség!...”⁹

De nemcsak a regény szereplői nem látják a *Bovarynét* a velük történetek mögé, nem pusztán ők nem gondolkoznak el az azonosságokon és különbségeken – voltak a műnek olyan korabeli olvasói is, akik irodalmi előkép helyett a saját életüket tartották a regény referenciájának, egyszerre fedezve fel és árátva a párhuzamot. Móricz 1912-ben levelet kapott egy jolsvai olvasótól, aki igazolást kért tőle (két tanú aláírásával hitelesítve), hogy nem ő szolgáltatott adatokat *Az Isten háta mögött*hez, hiszen nem is ismerik egymást:

„Tekintetes Móricz Zsigmond Urnak Budapest.

A múlt évben »Isten háta mögött« cimmel megjelent regényében leírt alakokban Jolsván többen magukra ismernek s ezen tény következtében tehát megérthető módon keresik azon személyt, a ki ezen regénye megírásához anyaggal szolgált. A közvélemény az, hogy az a személy csak jolsvai lakos lehet. Nem célom, hogy ezen személy után tudakozódjam, mint-hogy azonban engem gyanúsítanak azzal, hogy én szolgáltattam volna adatokkal vagy én informálhattam volna Tekintetes Móricz urat, ezen ok miatt, én férfi becsületekre kinyilatkoztattam, hogy a regény íróját személyesen nem is ismerem, vele az életben soha nem beszéltem, sem írásban vele összekötetésben soha nem voltam, továbbá kijelenttem azt is, hogy becsületszavammal megerősített igazságom megerősítésére Tekintetes Móricz urat is felkérem nyilatkoztattételre. Ezeknek előre bocsátása után tisztelettel kérem: méltóztatassék részemre írásbeli nyilatkozatot kiállítani, nagyobb hitelesség okáért még két tanú aláírással is ellátni. Ezen nyilatkozatban félre nem érthető módon méltóztatassék kijelenteni: vajjon ismer-e engem, és akár szóval, akár írásban szolgáltattam-e anyagot vagy adatokat »Isten háta mögött« című regényének a megírásához. Minthogy a gyanú, a sanda gyanú lelket öl, meg vagyok győződve, hogy ezen embertárs iránti kötelességét, amennyiben az ember legdrágább kincséről, becsületeiről van szó csekély személyem iránt megtenni kegyes lesz.

Szíves fáradságát előre is hálásan megköszönve teljes tisztelettel vagyok Jolsván 1912 évi március 8-án kész szolgálja: Liptai János áll. állami elemi és iparisk. ipariskolai igazgató”¹⁰

Móricz erre válaszképpen, rövid fejtegetést adott az általa egyáltalán nem ismert jolsvai igazgatónak írói technikákról és ambícióról, az esetleges referencialitásról, meg a sértett kisvárosokról:

„Az író lelke egy sajátságos fényképezőkészülék, amely akármerre vitetik, mindenütt pihe-nés nélkül s szakadatlanul dolgozik, hogy az Életről végzetetlen sok igaz adatot gyűjtsön. Mikor aztán a művész munkához lát ezek a kész képek mind végig peregnék öntudatlanul lelkében s ezekből nő ki valami egészen idegen új élet, a mely többé nem a való, csak képe mása. A magam esetére vonatkoztatva a dolgot: ahol csak én megfordultam világéletemben, kisvárosban, egész bizonyosan benne van az ott látott, hallott, átélt élményeimnek valami nyoma abban a regényemben, a melyben a magyar kisvárosokról akartam tőlem telhetőleg igaz és hű képet adni. És valóban a többi kisvárosokból is kaptam közvetett uton értesítéseket, hogy »ezt meg ezt róluk irtam!« de ezek a hírek mind a kedélyes megértés és méltánylás hangján voltak tartva s épen annyira emelték írói önérzetemet, mint amazok a hírek, a melyeket olyan kisvárosok lakosaitól kaptam, akiknek táján sem fordultam meg soha: hogy »na hát, akárhol vette, de mintha csak a

⁹ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 199.

¹⁰ Móricz levelezésének első szakasza (az 1892 és 1913 közötti időszak) új, digitális kritikai kiadásban itt olvasható: <https://dhupla.hu/collection/moricz-zsigmond-levelezes> Ebben a gyűjteményben található meg ez a levél is: Liptai János Móricz Zsigmondnak, Jolsváról, 1912. március 8-án. <https://dhupla.hu/text/o:mzs-lev.tei.1157>

mi ez vagy amaz polgártársunkat irta volna meg!»... Mi az író ambíziója, ha nem az, hogy csalódásig hiven találja el az élet képét, úgy hogy mindenki úgy ismerjen rá a képre, mintha magát az életet nézné.”¹¹

Bár a jolsvai iskolaigazgatót láthatóan nem különösebben érdekelte a *Bovaryné*-párhuzam, a két regény kapcsolata rendkívül izgalmas: a regény azt a lehetőséget is felvillantja, hogy talán nem is jó helyen keressük a magyar Emma Bovaryt. Hiszen az albíró számára, bármennyire is vonzó nőnek látja Veresné, nem ő, hanem a közjegyzőné jelenik meg finom úrinőként. Veresné zongorázik ugyan, miként Bovaryné (és ahogyan minden igazi, elvagyódó nő a 20. század elejének magyar irodalmában: gondoljunk csak Kosztolányi versére, amely úgy indul, hogy „Szegény anyám csak egy dalt zongorázik”), de rettenetesen játszik, az általa feltálat étel íze nem kellemes, a lakása pedig kimondottan közönséges. Ezzel szemben viszont: „Az albíró befejezte a levesét, amely sós is volt, kissé állott ízű is és visszaidézte magában a közjegyzőné alakját. Mindig nagyon disztíngvált, nagyon finom úri asszonynak tartotta. Ahogy a lakását összevetette ezzel, amelyben most volt, érezni kellett a világok távolságát. Ott minden letompított, harmónikus, művészi, itt ríkító olcsó színnyomat a falon, két képcske, az egyik boldog, a másikon duzzogó fiatal házaspár... A szemközti falon... Darabja egy korona rámostól.”¹²

Végig lehet olyan érzésünk, és ez az egyik legfontosabb újítása Móricz regényének, hogy „rossz helyen van a kamera”: többször is emlegetik ezt a bizonyos közjegyzőné, de egyszer sem mutat meg Móricz olyan jelenetet, amelyben szerepelne. Csak utólag értesülünk arról is, hogy Veres tanító öccse (aki a regénynek legalább olyan fontos szereplője, mint Veresné) egy bordélyházban elveszítette a szüzességét. Azt a kocsmában beszélgetők mesélik el, hogy a közjegyző rajtakapta az albíró és a feleségét, Veres tanító pedig a cselédjüktől hallja, hogy ennek a történetnek a hírére a saját felesége kiugrott az ablakon. Az *Isten háta mögött* az elmaradt fordulatok regénye, olyan világot mutat meg, ami éppen azért tragikus, mert már tragédiák sincsenek benne. Veresné elszánja ugyan magát a házasságtörésre, de mégsem csalja meg a férjét, a közjegyző pedig hiába kapja rajta a feleségét az albíróval, ezt a nagyjelenetet csak kocsmái pletykákból tudják meg a többiek is, az olvasók is – és valójában abban sem lehetünk biztosak, behalt-e ebbe a házasságtörésbe bárki is, hiszen ki így meséli a sztorit, ki úgy. Az eseményvilág mellé felépül egy másik világ, pletykákból: „A kisváros lakói számára a pletykázkodás a hiányzó tettek pótléka, másrészt annak is jelzője, hogy az itt élők világából hiányzik az igazság.”¹³ Az igazság helyére egy pletykákban és elmondott történetekben megképződő világ kerül, és ebben a látszatvilágban találkozik össze Veresné és Veres Laci: miközben éjjel egyikük az utcán kószált, és a fegyelemsértést elkövető diákokra vadászó tanárával találkozott, a másik pedig a részeg káplán heves udvarlásával küzdött, a kettejük által közösen megképzett történetben otthon voltak mindketten, és a fiú volt az, aki a magáról nem tudó káplánt ágyba fektette. Ez a szóban megképzett történet annyira erős ebben a világban, hogy

¹¹ Móricz Zsigmond Liptai Jánosnak, Budapestről, 1912. március 12-én.

<https://dhupla.hu/text/o:mzs-lev.tei.1160>

¹² Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 116.

¹³ Stribik Ferenc: *Élet Az Isten háta mögött*, In *A kifosztott Móricz?* szerk. Fenyő D. György, Krónika Nova, Budapest, 2001, 188.

nemcsak a többi résztvevő emlékeit győzi le, de még a tiltott utcai barangolás tanári noteszben megőrzött írásos bizonyítékát is.

Móricz *Az Isten háta mögött*-tel mintha azt is megmutatná, hogy a XX. században már nincsenek a korábbi évszázadra jellemző, nagyszabású, katarzist adó tragédiák. Veres Laci és Veresné szerelmi együttléte, amely kettejüket összeköthetné és egyúttal egy nagyszabású, XIX. századi regény alapját adhatná, csak a képzeletükben játszódik le. Laci szexuális fantáziájában Veresné főszerepet játszik: „Bizonyára már még fesztelenebbül meresztgeti a káplán a szemét a sógornéra, talán meg is érinti a kezét! Vagy az asztal alatt a lábát! a combját. Hisz ettől a gazembertől minden kitelik. // És minden átmenet nélkül a legremesebb szokellést tette a fantáziája. Mindent elképzelt, amit a káplán tehet a sógornéval.”¹⁴ Azért is érdekes, hogy Laci erotikus képzelgéseit a vendégségben náluk tartózkodó káplán és Veresné együttlétéből kiindulva építi fel, mert a diák úgy lép be a regénybe, mintha a káplán szerepkörét venné át, őt ismételné meg. A káplánról a következőt olvassuk: „szeretett ugyan heccelődni, diákosan feleselni, de meggondolta, hogy ma van először itt, idegen helyen, és ami fő, egy szép asszony szeme előtt!... Még észre veszik, hogy ő tulajdonképpen nem komoly, önálló ember, hanem csak diák...”¹⁵ Vagyis a káplán Lacihoz hasonlóan a diákszerep és a férfiváglyak közti feszültséggel küzd. Veresné először a káplán karjaiban érez egy pillanatra gyönyört, majd a vágyait Lacira irányítja át: „Percekig fetrengett és hó testét tovább forgatta a forró matracon. // – Lacika! fiacskám! – súgta bele egyszerre a párnába és elismételte: – Lacika! kis szeretőm!”¹⁶ De kettejük képzelt világa nem találkozik össze, a házasságtörés elmarad, és a két szereplő külön-külön megy keresztül a halálhoz is hasonlítható változáson, sajátos átmeneti rítuson.

Amikor Veresné elszánja magát, hogy Laci szeretője lesz, egy pogány mitikus lényhez, egy villihez lesz hasonló: „S aztán úgy állott, mint egy villi. A sárgás titkos holdszínben. És tudta, hogy a teste világít, mint a fényforrás és a szívéből tűzsugarak kévái lövellnek ki minden szívdobbanással.”¹⁷ Ezek a több nép mitológiájában megtalálható női mitikus lények (a szlávoknál vilának, a magyar mitológiában villőnek, a germán-skandináv hiedelemvilágban vilinek nevezik őket) a termékenységarázközléssel, a férfiak elcsábításával hozhatóak összefüggésbe. Veresné, amikor férjes asszonyként a nála jóval fiatalabb, szűz unokaöccsét kívánja elcsábítani, nemcsak a kisváros társadalmi rendjéből lép ki, de átkerül az élet világából a szellemek birodalmába, kísértetté válik. Ráadásul a „szent szűz” szerepét teszi le, és így jut át a kereszténységből a pogány világba: „Nem, az nem lehet, tanító úr! hogy soká tűrjem ezt! Én is ember vagyok, Mária leánya, nem szent!”¹⁸ Aztán végig is fut benne a gondolat, mi lesz, ha Laci most meglátja, a holdfényben, éjjel: „Ha most felébred, kísértetet lát és felsikolt!” A fiút azonban nem találja az ágyban, és így az a pogány átmeneti rítus, amelyen Veresné keresztülmegy, nem újjászületést hoz – az asszony a halál birodalmában marad. A telihold, ami villiként megvilágította, a vérzését hozza meg, s ezzel együtt az öregséget, az élet lezárultát: „Mikor felöltözik s vánszorogva, mint az őszi légy a tükör elé vonszolja magát, meg sem tud ijedni attól, amit lát. // Egy teljesen megvényt

¹⁴ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 35–36.

¹⁵ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 26.

¹⁶ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 171.

¹⁷ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 172.

¹⁸ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 171.

asszonyarc mered rá a tükörből. A szeme nagy feketekarikás, az arcán mély ránc húzódik le a két szájszél mellett, a nyaka beesett s mély gödre van elől a kulcscsont öblében.”¹⁹ Ez a rész szövegszerűen is utal a *Bovaryné*nek arra a jelenetére, amikor Emma, miután szeretője lett, a tükörben nézi átalakult, megfiatalodott, fényben fürdő önmagát (gondoljunk csak arra, hogy a Lacival való együttlétre várva még Veresné maga volt a fényforrás): „De meglátta magát a tükörben, s bámulva nézte az arcát. Sose volt még ilyen tág, ilyen sötét a szeme, sose látszott még ilyen mélynek. Egész lénye valami megfoghatatlan fényben fürdött, és teljesen átszellemült. Egyre csak azt suttopta: »Szeretóm van! Szeretóm« – s úgy élvezte a gondolatot, mintha csak egy második serdülőkorra ébredt volna.”²⁰

Emma Bovary számára a szerető újjászületést hoz, „második serdülőkort” – Veresnéél az elmaradó együttlétet a menstruáció követi. Ez a vérzés több szempontból is érdekes: nemcsak a menstruáció akkoriban még a magyar irodalomban igen ritka nyílt leírása miatt,²¹ de azért is, mert az, ahogyan Veresné a vérzését fogadja, cselekményesen követeztlenségeknek, mondhatnám, hibának tűnik: „– Ja, már tudom, mi bajom volt – mondja s kiszámítja, a hónapnak hányadika van ma. – Na, csak van nekem szerencsém – teszi hozzá, s kínosan elmosolyodik. – Egyéb se volt hátra, csak egy gyerek a nyakamra! Szépen néznénk ki.”²² Az impotens férje mellett „eleven özvegy-ségben” élő Veresné, akiről azt tudjuk meg, hogy bármennyi alkalma lett volna rá, sosem csalta meg a férjét, miért veszi megnyugvással tudomásul, hogy nem terhes? Lehetne terhes? Vagy egyszerűen annyira beleépült a tudatába a kisvárosi közvélemény, hogy még egyedül, magában is az ő véleményüket közvetíti? Hiszen a kisváros közösségének nem kell tudnia róla, miért nincs Veresnének gyereke. (Ennek viszont az mond ellent, hogy a kocsmában arról is pontos, vagy legalábbis annak vélt információval rendelkeznek, hogy a közjegyző és a felesége közt mikor volt utoljára szexuális kapcsolat: „– A vén trottil! – mondta Máté Pista –, barátom, hisz az már nem ember! Nem férfi. Egyszer a vadászaton bevallotta, hogy már három éve nem tett kárt az asszonyba.”²³) Ha viszont mégis arról van szó, hogy Veresné *lehetne* terhes, akkor megint az igazság folyamatos elbizonytalanodásához jutunk el. Ha mégsem ez a magyarázat, akkor a Móricz-regény és a *Bovaryné* összekapcsolódásában, vagyis nem a cselekmény és a történesek elbeszéltségének szintjén kereshetjük a választ: Veresné vérzése ugyanis mintha Emma Bovary „második serdülőkorához” vinne vissza. Az „eleven özvegy-ségből” kivezető, az új életet jelentő nemi aktus helyére lép Veresné vérzése, amely azonban éppen azt mutatja meg, hogy ebben az Isten háta mögötti világban nincs újjászületés. A tradicionális kultúrákban az első vérzést sokszor a halál-újjászületés fázisokból álló átmeneti rítusok kísérik,²⁴ a regénybeli Ilosva viszont

¹⁹ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 175.

²⁰ Gustave Flaubert: *Bovaryné*, ford. Gyergyai Albert, Európa, Budapest, 1974, 158.

²¹ A húszas évek végén még az is elkövetkezik majd, hogy Móricz bíróságra kénytelen menni egy kislány első menstruációját leíró novellájáért – erről lásd: Szilágyi Zsófia, i. m., 399–414.

²² Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 174.

²³ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 197.

²⁴ Arnold van Gennep: *Átmeneti rítusok*, ford. Vargyas Gábor, L'Harmattan, Budapest, 2007, 92. Az egész könyv igen izgalmas a Móricz-művek értelmezéséhez, hiszen nála (ahogy Kosztolányinál is) olyan rítusok által meghatározott helyekként jelennek meg a kisvárosok, ahol, például, az érettségi vagy a szüzesség elvesztése is válhat sajátos, átmeneti rítussá.

bármennyire rituálisan meghatározott is sok vonatkozásban, ebben a világban nem a rítusok világos és kiszámítható rendje tagolja a benne lakók életét. A vérzés jelentése ugyanakkor még egy módon érzékelhető, mégpedig úgy, ha a szereplői megszólalások nyelvi megformáltságára odafigyelünk: amikor Veresné Lacihoz indul, *fiacskámnak* és *kis szeretőmnnek* nevezi magában, vagyis a gyermektelenség jelévé váló vérzés ebben az összefüggésben arra mutat rá, hogy Veresné Lacit semmilyen szerepben, sem gyermekeként, sem szeretőjeként nem kaphatja meg.

De a regényt nemcsak Veresné boldogtalan házasságának, a házasságtörés elmaradásának történeteként olvashatjuk: *Az Isten háta mögött* többek közt amiatt mestersen megírt regény, mert nincs középpontja, több értelemben sem, és nem pusztán azért, mert nem mindentudó elbeszélővel dolgozik Móricz. Azt sem tudjuk megmondani, vajon a Veres-házaspár történetébe íródik-e bele Laci regénye, vagy éppen megfordítva: Laci történetének értelmezését gazdagítják a körülötte kibomló sorsok. Nem tudjuk megjelölni, melyik szereplőt, de azt sem, melyik történet állítsuk a középpontba, különösen azért, mert az eseményeket, mármint azokat a történéseket, amelyeket a XIX. századi regényhagyomány alapján is így neveznénk, voltaképpen nem „látjuk”, csak elmondásból, vagy a szereplők belső beszédén keresztül ismerjük meg. Vagyis Veres Lacit is tekinthetjük a regény központi alakjának – ő Móricz egyik jellegzetes kamaszhőse, aki több vonatkozásban hasonlít a *Forr a bor*-beli Nyilas Mihályhoz.²⁵ Egyébként nem csak Veres Laci és Veresné sorsát érdemes egymás mellé helyezni, de úgy általában a regény kamaszszerelőit és nőalakjait is, akik egyformán elvágyódnak ebből a világból, mégsem látják a menekülés esélyét. Vágyódnak a fiúk a fővárosba is, Amerikába is:

„Egy pillanatra elhallgattak a beszélgetők, aztán Palotay szólott:

– Becsületemre, Pesten az utcán járnak az olyan nők és erővel behúzzák az embert...

– Az tény, – mondta Kardos, – mi van abba? – s röhögött éretlen basszus hangján.

Ujra csönd lett. Mindenki mélyen elgondolkozott, Kovács nyávogó hangon felsóhajtott:

– Én soha se fogok eljutni Pestre.”²⁶

„Aztán egy tengeri hajót képzelt el, amely Amerikába visz. Mindig nagy vágyakozással gondolta el, milyen remek volna Amerikába menni, és ott élni. Megtanulna angolul és olyan bő ruhát varratna magának, mint az az amerikai magyar, aki a multkor bent volt az iskolában és az öccsét kereste.”²⁷

Bár a regény idejében egyik fiúnak sem sikerül kijutnia Ilosvárról, Laci, legalábbis rituális értelemben, mégis másik világba kerül, a felnőttkébe, hiszen elveszíti a szüzességét egy prostituálttal, és így átesik egy férfivá avató átmeneti rítuson. Ez a szertartás nemcsak azért különbözik az archaikus társadalmak közösség által szentesített, sokszor a „szent prostituált” segítségével megtörténő beavatásaitól,²⁸ mert a közösség tilalma, legalábbis képmutató elfordulása mellett történik meg, de azért is, mert megelőzi a közösség által szentesített rítust, az érettségit. De nemcsak a közösség „néz félre”, amikor tilalmai ellenére ez a beavatási szertartás megtörténik, az olvasó sem

²⁵ Erről ld. még Bori Imre: *Móricz Zsigmond*, Forum, Újvidék, 1982, 53–65.

²⁶ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 52.

²⁷ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 33.

²⁸ Erről ld. Van Gennep: i. m., 114–116.

„kísérheti el” Lacit a bordélyházba: míg a Veresné által eltervezett beavatásról hosszas leírást kapunk, addig a valódi eseményt, a férfivá válást megint csak elmondásból, Laci belső beszédéből ismerjük. A szüzesség elvesztése a Paradicsomból való kiűzetést, az ideálok elvesztését jelenti: „Minden illúziója oda volt. Az elveszett paradicsom ez! A megismerés döntötte meg a fantázia paradicsomát. [...] az a szó, hogy elveszett paradicsom: s az a bibliai kép, hogy Ádám és Éva a megismeréssel elvesztette a paradicsomot, semmi mást nem jelent, csak azt, ami ő vele történt.”²⁹ Laci, aki korábbi fantáziáiban Veresné képzelte a karjaiba, sőt, Amerikába készült, ezzel a beavatással mintha azt élné át, hogy visszazárja magába Ilosva. A „fantázia paradicsomából” kiűzetik, és bezárul körülötte a börtönt jelentő ilosvai világ.

Amikor tehát Veresné kijelenti az elmaradt szexuális aktus után, hogy „vége a regénynek”, mintha nem pusztán saját magáról, de Laciról is beszélne. Veresné nem Bovaryné történetét éli újra, Laci pedig nem lesz Léon vagy Rodolphe. Olyan világban élnek ők, amelyik majd másfél évtizeddel később Kosztolányi *Pacsirtájában* is megképződik, s amelyikről Ijas Miklós ott azt mondja, a Sárszegen élőknek „nincs tragédiájuk, mert itt el sem kezdődnek a tragédiák”.³⁰ Bár Lacinak megvan az esélye rá, hogy elhagyja Ilosvát, a szabadulás távlatát azonban azért sem nyitja meg a regény, mert Laci alakja nem csak a káplánéban látszik megismétlődni, de lehetséges folytatását jelenti az albíró is.

Az albíró, kilépve saját közegéből, idegen világba kerül, Ilosvára, ahol már az evés befogadó rítusánál megbukik, holott az idegen közegben az étel elfogadása, majd a vágyott nő testének megszerzése lehetséges közösségi befogadó rítusok lesznek: „Az albíró orrát megcsapta a tészta vajas illata! Épen kezében volt a tál s szedni akart belőle, de hirtelen-dühében letette. Elkecsereződés fogta el. Idegennek, messzevalónak érezte magát. Mért van ő itt, mit akar, mit keres itt! Egyáltalán minek tette be a lábát ebbe a házba, ebbe az egész városba. Jött, hogy a szíve megfájduljon! Micsoda lehetetlen helyzetbe került! Hát az maga nem borzasztó, hogy tacsókkkal kerül egy rangba... Ő ezzel a senkivel versenyezzen az asszony szívéért.... Nevetséges! Kell is neki a szíve. Van is ennek szíve! Kell a teste! Mert az felizgatta! És most már nem is hagyja itt! Míg meg nem kapja!”³¹ A városbeli nők szexuális birtokbavételét (az albíró előbb Veresnénél próbálkozik, majd a közjegyzőnél) azonban a közösség nyilvánosan visszautasítja, sőt, feltehetően (amennyiben elhihetjük, hogy az albíró meghalt) halállal torolja meg. Itt megtörténik tehát az a házasságtörés, ami Laci és Veresné közt nem, de ez sem lesz nagyszabású regény témája, sőt, mintha ez az eset azt is megmutatná, mi lenne a sorsa ebben a „pletykavárosban” Laci és Veresné szerelmének, ha mégis beteljesül. Az albíró maga nem is érdekes már a drámába torkolló házasságtörés után, csak Veres tanító, aki el tudja *mondani* mindenkinek, hogyan *beszélgetett* utoljára az albíróval. Laci tehát nem tud menekülni ebből a világból, sőt, a regény azt is jelzi a más szereplőkkel való párhuzamok segítségével, hogy ha elfutna, még önmagát is elveszítené. Veres Laci egyébként az a szereplő, akinek vezeték- és keresztnéve is van, Veresnének viszont saját neve nincs, ő a férjéhez tartozással jelöltetik meg, a káplán és az albíró pedig csak társadalmi szerepet visel név helyett.

²⁹ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 181.

³⁰ Kosztolányi Dezső: *Pacsirta*, In *Uő, Pacsirta–Aranyárcángy*, Szépirodalmi, Budapest, 1989, 92.

³¹ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 121.

Az *Isten háta mögött*, ha Veres Laci történetére összpontosítunk, olvashatjuk a nevelődésregény meghaladására tett kísérletként. Szegegy-Maszák Mihály az 1923-as *Pacsirta* kapcsán beszélt arról, hogy Kosztolányi ezzel a regénnyel túlélt a Bildungsroman célbaérésre, fejlődésre építő regényszerkezetén.³² Móricz ebben az 1911-es, ugyancsak a kisvárost tematizáló regényében már sokkal korábban kísérletet tett, éppen Veres Laci sorsán keresztül, a célbaérés eszményével való leszámolásra, a körkörösre épülő regényszerkezet megvalósítására.

Veresné öngyilkossági kísérlete nemcsak azért más, mint a XIX. századi regények nagy nőalakjaié, mert a regényelbeszélő nem számol be róla, pusztán az egyik szereplő elmondásából ismerjük meg, de amiatt is, ahogyan nyelviileg megformáltatik a közlés: „Odajöte Kalafszkiné nacsága, elmondot micsoda baj történte éca a nagyságos közjegyző uracsánál. Arra tekintetes asszonka csak kiugrota ablakon. [...] Én szaladtam pan doktor uracskaért, és Kalafszkyné nacsága vízzel locsolta tekintetes asszonkát. És mikor jöte orvos úr, a pan csodadoktor mondot nekünk, hogy nincsen semi baj, mert tekintetes asszonkának nem lesz semi baj, ojan szerencsésen este le, csak mintha – követem alásan – segreeste vóna.”³³ Ez az öngyilkossági kísérlet ráadásul nemcsak azért teszi tragikus helyett inkább szívszorítóan szomorúvá Veresné sorsát, mert mintha azt is jelezné, hogy Ilosván nincs vonat, ami elé az asszony odavetethetné magát, nincs olyan magas ház, amelyikből kiugorva sikeres öngyilkosságot hajthatna végre, még méreghez sem jut hozzá, miként Emma Bovary, de nevetségessé válik a tót szolgáló rontott nyelvisége miatt is. A kisszerűséget jelzi az is, hogy a végül mégis megtörtént házasságtörést és Veres Laci kihágását egyaránt eltusolni akarják. És az olvasó mintegy mellékesen értesül először a drámai eseményről, azt majd a következő fejezetben tudhatja meg, kik is voltak a szereplői: „Nem akarom, hogy épen mikor egy házasságtörési dráma van a városban, hát épen most iskolai botrány is legyen! Azért vagyok tán az igazgató, hogy az ilyen dolgokat eltussoljam.”³⁴ És, miközben Veresnében és Laciban benne volt annak a lehetősége, hogy sorsuk alakul valamilyen irányba, hogy elmozdulnak valamiféle beteljesülés, majd tragédia felé, a regényt a változatlanul maradó Veres tanító indítja és ő is zárja be. Ahogy a regény elején, úgy a végén sem tudja, miért szólítja őt az albíró Bovari úrnak, s ahogy a regény elején, úgy a végén sem tudjuk meg, mi, olvasók, min tünődik, illetve mitől lesz végül „szórakozott”.

De a körköröséget máshol is tettenérhetjük ebben a Móricz-regényben. Miután Veresné keresztülment azon a félresikerült „beavatási szertartáson”, ami után a halál birodalmában maradt, egykedvűen csak az egymásrakövetkező napokat látja maga előtt: „Majd elintéződik minden. Jön egyik nap a másik után...”³⁵ Laci szintén azt érzi,

³² Szegegy-Maszák Mihály: *Körköröség és transzcendencia a Pacsirtában*, In Uő.: *„Minta a szőnyegen”*. A műértelmezés esélyei, Balassi, Budapest, 1995, 193–194. A *Pacsirta* könyvalakban 1924-ben jelent meg ugyan először, de a Nyugat 1923. május 1. és augusztus 1. között már közölte, folytatásokban.

³³ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 199. A későbbi kiadásokba Móricz még azt a félmondatot is beszúrta, hogy „s megtörülte az orrát a fejkendő csücskében” a tót szolgáló, miközben Veresné öngyilkossági kísérletéről mesélt – az eset ettől csak szánalmasabbá változott.

³⁴ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 188.

³⁵ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 190.

hogy a „fantázia paradicsomából” kiűzve a halálba került át: „És irtózva nézett ezekre a fiúkra, akik már mind keresztül kellett hogy menjenek ezen a kiábrándulás-szon, amin ő ma esett át, és mégis jó kedvűek és izgatottak és vágyakoznak, élnek, várnak, keresnek. Mit, mit? Mi van a halál után. // Úgy látszik, a halál után jön az élet. Már ő is rendes, közönséges ember tud bizonyára lenni, meghaltak a nagyszerűségek, most már nem vár túlzott valamit semmitől...”³⁶ Mintha Veresné és Laci a képzelet és a korábbi irodalmi minták világából kizuhanva most vette volna tudomásul, hogy Ilosván él, a halál világában, ahol az iskolát a régi temető helyére akarják építeni, s amelynek lakói ugyanúgy a „halál jegyében élnek”,³⁷ mint a *Pacsirta* hősei. A pusztuló Monarchia kisvárosának tematizálására a nevelődésregény hagyományát meghaladó körkörös regényszerkezetben már a tízes évek elején, vagyis jóval Kosztolányi sárszegi regényei előtt tett Móricz igen sikeres kísérletet.

Ezt a regényszerkezetben végbemenő változást, amely a magyar irodalomban erősen köthető a kisvárost helyszínükként választó művekhez, lehet az európai irodalom kontextusában előremutató törekvésként értékelni, de az is feltehető, hogy az *Anyegin*mel kezdődő XIX. századi orosz regény olvasásának tapasztalatával hozható összefüggésbe. Kosztolányi és Móricz fiatalon kezdődött *Anyegin*-rajongása közismert, ahogy az is, hogy az orosz regény a XIX. században a nyugat-európaiaktól lényegesen eltérő regénysémát dolgozott ki. Jurij Lotman, meglehetősen egyszerűsítéssel, a nyugat-európai regényt a „Hamupipőke-szüzsé” változataként meghatározva a következőképpen írja le: „a hős valamilyen, számára nem megfelelő (ambícióit ki nem elégítő, hátrányos, alacsonyrendű) pozíciót foglal el, s igyekszik jobbat kivívni magának. A szüzsé menetének iránya a főhős áthelyeződése a »szerencsétlenség«/»boldogtalanság« szférájából a »szerencse«/»boldogság« szférájába, vagyis megszerzése azoknak a javaknak, melyektől kezdetben meg volt fosztva.”³⁸ Ezt a sémát nem nehéz megfeleltetni a „célbaérésre” építő fejlődésregény szerkezetének. A Lotman által felvázolt másik modell viszont határozottan megvalósulni látszik a kisváros világát tematizáló Móricz- és Kosztolányi-regényekben: „az orosz regény, Gogoltól kezdve a szüzsé mélystruktúráját tekintve nem a mesére, hanem a mítoszra megy vissza. Mindenekelőtt: a mítosz számára, a maga ciklikus időszerkezetével és az ismétlődésen alapuló cselekményépítéssel, a befejezés fogalma nem bír jelentőséggel”.³⁹ A gogoli kezdet elé helyezi még Lotman az *Anyegin*t, mint kezdőpontot, Tolsztojt pedig a nyugat-európai és az orosz modell sajátos vegyítőjeként határozza meg. Az *Anna Karenina* címszereplőjének tragikus sorsa a nyugat-európai modellt nagyszabású módon megtestesítve sok szempontból Veresné ellenpontja lehet. Ott is megtaláljuk azonban a befejezés „eltűnését”: „Anna története az »európai« regény tragikus variánsának kánonjai szerint a hősnő öngyilkosságával végződik, Levin története viszont – a hős folytatódó gyötrelmes belső útkeresésének rajzával zárulván – nem fejeződik be.”⁴⁰

³⁶ Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*, 181.

³⁷ Vö. a következővel. „Sárszeg nemcsak kisszerűen nevetséges; lakói a halál jegyében élnek. A várost bemutató negyedik fejezet szerint a házak fölé »szürke ezüsfátylat vont a por, Sárszeg gyilkos pora, mely megtizedelte az itteni gyermekeket, s a felnőtteket halállal sújtotta.«” Szegedy-Maszák: i. m., 194.

³⁸ Jurij Lotman: *Cselekménytér*, ford. Szitár Katalin, Szépliteratúrai Ajándék, 1995/3–1996/1, 125.

³⁹ Lotman: i. m., 125.

⁴⁰ Lotman: i. m., 125.

Az orosz regény értő olvasása mellett a színhelyül választott kisváros rituális meghatározottsága is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a mítosz sémájára épült a regény. Ha megnézzük, Kosztolányi hogyan zárja Puskinról szóló írását, éppen azt látjuk, hogy a mozdulatlanságot, a sehova sem tartást, a hétköznapi rítusokat emeli ki: „Ott áll Tatjana, Olga, Anyegin és Lenszkij, mint egy örökkévaló álomban, mozognak, sírnak és teáznak, egymásra merednek, s úgy rémlik, nem is múlnak el soha.”⁴¹ Természetesen, bármennyire hangsúlyosak a rítusok a kisvárosi mindennapokban, bármilyen erős is ezekben a regényvilágokban a mítoszéhoz hasonló ciklikusság, a rítusok már csak félig-meddig működve, a közösséget sokszor megbénítva, vagyis erősen XX. századi változatban élnek a magyar regényekben. És bármennyire is kimutatható az orosz minta ezekben a regényekben, az újjászületés, a feltámadás, amelyhez sokszor egészen Szibériába el kell vinni az orosz hősokeket, Ilosváról, vagy Sárszegegről teljesen hiányzik, még kilátástalanabbá téve azt a világot, amelynek műbe emelése határozott megújulást hozott a magyar irodalomba.

⁴¹ Kosztolányi Dezső: *Lenni vagy nem lenni*, Nyugat, Budapest, 1941, 277–282.